

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ КРАЇН ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи

Сучасна політична історія країн Центрально-Східної Європи, які донедавна належали до так званого «соціалістичного табору», демонструє принципово різні траєкторії розвитку і формування різних типів політичних режимів – від консолідованих демократій у країнах Центрально-Східної Європи та Балтії, свідченням чого є їх вступ до ЄС та НАТО, до відверто авторитарних політичних режимів в центрально-азійських республіках, Білорусі та Росії. Цей факт спонукає до вивчення факторів, що вплинули на траєкторії розвитку посткомуністичних країн, зокрема виявлення того, яку роль відіграли екзогенні фактори в модернізаційних процесах країн Центрально-Східної Європи.

Особливо цікавим у цьому контексті є досвід демократичного транзиту найуспішніших країн ЦСЄ – країн Вишеградської групи – Польщі, Словаччини, Чехії та Угорщини.

На нашу думку логічно виділити три етапи цього процесу, для яких характерні певні форми взаємодії ЄС та країн ЦСЄ. Перший етап – до 2004 р., коли реалізовувалася передвступна стратегія ЄС щодо країн-неофітів. Другий етап з 2004 до 2014 рр. – період адаптації країн-нових членів в ЄС, і третій період – від 2014 р. – криза ЄС, що поклало початок дезінтеграційним процесам в ЄС і призвело до нової якості політики країн Вишеградської групи.

Для наочного підтвердження успішності демократичного транзиту в країнах ЦСЄ наведемо таблицю (див. таб. 2), що відображає стан розвитку демократії в деяких посткомуністичних країнах – тих, які демонструють найкращі і найгірші результати.

Як видно з таблиці, найкращі результати процеси демократизації мають у країнах, що потрапили у сферу впливу «колективного Заходу».

Натомість країни пострадянського геополітичного простору трансформувались у різні форми гібридних політичних режимів. Це дає підстави ставити запитання, якою була роль екзогенних факторів у політичному транзиті колишніх комуністичних країн.

Таблиця 2. Розвиток демократії в окремих посткомуністичних країнах, 2018 р.¹

Країна	ЕП	ГС	НМ	НДУ	МДУ	ПЗНС	К	Інтегральний індекс демократії
Казахстан	6,75	6,50	6,75	6,75	6,50	6,50	6,75	6,64
Росія	6,75	6,50	6,50	6,75	6,26	6,50	6,75	6,57
Україна	3,50	2,25	4,00	5,75	5,25	6,00	6,00	4,61
Грузія	4,50	3,75	4,00	5,50	5,50	4,75	4,50	4,61
Угорщина	2,75	2,50	3,75	4,00	3,00	3,00	4,00	3,29
Словаччина	1,50	1,75	3,00	3,00	2,50	2,75	3,75	2,61
Польща	1,50	1,50	2,75	2,75	1,50	2,75	3,50	2,32
Чехія	1,25	1,75	2,75	2,75	1,75	1,75	3,50	2,21

ЕП – електоральний процес, ГС – громадянське суспільство, НМ – незалежні медіа, НДУ – національне демократичне управління, МДУ – місцеве демократичне управління, ПЗНС – правові засади та незалежність судочинства, К – корупція. Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий.

Нагадаємо, що демократичні переходи донедавна розглядалися як внутрішньо зумовлені процеси. Однак третя хвиля демократизації, що почалася з країн Південної Європи в 1970-х рр., суттєво доповнила процеси конвергенції новими проявами. Зокрема, саме в 1990-х рр. більш розвинені країни «колективного Заходу» розробили стратегії з просування демократії та формування глобального громадянського суспільства. А процеси конвергенції з часом стали розглядатися як фактор демократизації.

¹ Таблиця складена автором. Джерело: Freedom in the world 2017: democratic break throughs in the balance. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>

Так, впливу зовнішніх факторів у процесах демократизації приділяв увагу Р. Патнем («Дипломатія і внутрішня політика»), на думку якого «внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок». Аналогічного погляду притримувалися Е. Моравчик² і Т. Сміт³, Дж. Пріджем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи⁴. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто розглядають міжнародні чинники тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривної діяльність або іноземну допомогу. Дослідник запропонував поняття «інтернаціоналізація внутрішньої політики», досліджуючи країни Латинської Америки⁵, а С. Гантінгтон порівнював вплив усталених демократій на країни, що демократизуються, з ефектом «сніжного кому»⁶.

Цікаво, що в суспільстві часто побутує думка, що найбільшим агентом впливу в посткомуністичних країнах на початку 1990-х рр. були США. Хоча дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглгарта у своїй книжці «Демократизація» відзначали, що «лева частка всіх програм з просування демократії у 1990-х рр. була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х рр. щодо широко розрекламованих «кольорових революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США й американські організації виступали як основні призвідники цих революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною»⁷.

Основними агентами просування демократії у світі є, що цілком зрозуміло, більш розвинені країни – зазвичай їх називають «усталені демократії», тобто Сполучені Штати Америки і країни Європейського Союзу. Інші країни, які вважаються демократичними з різних причин, мають значно менший вплив на процеси демократизації у світі – насамперед через віддаленість і менші ресурси. Тому доцільно розглянути форми впливу США та ЄС на ці процеси.

² Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining // *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R.D. Putnam. – Barkeley (CA), 1993. – P. 5–9.

³ Smith T. *America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century.* – Princeton (NJ), 1994. – 442 p.

⁴ Pridham G., Vanhanen T. (eds.). *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives.* – L., 1994. – 274 p.

⁵ Chalmers D.A. *Internalized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors* / Unpublished Paper. Department of Political Science. – Columbia University, 1993.

⁶ Huntington S.P. *After Twenty Years: The Future of the Third Wave* // *Journal of Democracy.* – 1997. – Vol. 8. – № 4. – P. 3–12.

⁷ *Демократизация* / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель / под научн. ред. М.Г. Миронюка. – М., 2015. – 708 с.

На думку авторів «Демократизації», «більшість теорій демократизації описує міжнародний контекст як «структуру», в якій немає загальної логіки, загального дизайну, кінцевої мети і лідера. Як правило, функція діючих агентів (агентств) у конкретній країні полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще наприкінці 1980-х рр. набули поширення теорії «просування демократії», яку здійснюють міжнародні або глобальні «агенти» – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі, як Amnesty International, глобальні фінансові установи – МВФ, Світовий банк тощо. Причому на стратегії «просування демократії» у світі витрачаються колосальні кошти. Так, П. Бернелл стверджує, що «індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати складають від 5 до 10 млрд дол. щорічно»⁸.

У середовищі політиків і політичних експертів є різні погляди на зміст процесів «просування демократії» – від дуже позитивних до вкрай негативних. Проте відомі дослідники процесів «просування демократії», «захисту демократії» та «сприяння демократії» Ф. Шміттер та І. Брауер дали таке визначення цих понять: «просування демократії» спрямоване на політичну лібералізацію авторитарних режимів і їх подальшу демократизацію в конкретних країнах-реципієнтах; «захист демократії» здійснюється для консолідації молодих демократій; поняття «сприяння демократії» відноситься до спеціально розроблених програм і діяльності, таким як навчання парламентаріїв, освіта громадян, допомога місцевим організаціям у моніторингу виборів, спрямованим на підвищення ефективності дій (в інтересах демократії) індивідів та інститутів у демократичному режимі. Для просування демократії, захисту демократії і сприяння демократії, безвідносно до їх різних цілей, застосовуються такі дії, як введення санкцій, висловлення протестів по дипломатичних каналах, загрози військового втручання, дії, що сприяють дотриманню прав людини, прийняття цивільних норм і трансферт інституційних моделей, таких як виборчі системи. Визначення Шміттера і Брауера не включає дії секретних служб і таємні операції, так само як і ті дії, які здатні тільки побічно сприяти демократизації конкретної країни (наприклад, кампанії боротьби з неписьменністю або фінансова допомога)⁹.

⁸ Burnell P.J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? // Contemporary Politics. – 2008. – Vol. 14. – №. 1. – P. 37–52.

⁹ Shmitter P., Brouwer I. Conceptualizing, Researching and Evaluation Democracy Promotion and Protection / European University Institute. Working Paper SPS. – № 99/9. – 1999.

Щодо країн ЦСЄ, то найбільш прогресивною виявилася роль «колективного Заходу». Зауважимо, що під «колективним Заходом» розуміються ЄС, НАТО, США, МВФ та Світовий банк, співпраця з якими була постійною, найбільш системною і масштабною.

Іншим т.з. «фактором екзогенного впливу» був Європейський Союз. Загалом світові інтеграційні процеси справляють безпосередній вплив на суспільно-політичні процеси в країнах-членах інтеграційного утворення. Одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі тривалий час був Європейський Союз. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася на політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС автоматично передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС, безумовно, безпрецедентне з погляду набуття в ньому членства країн ЦСЄ, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західноєвропейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси, не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зауважимо, що в науковій літературі є різні погляди на цей процес, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. «У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття низки зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором, під впливом якого змінюються інституційні умови в різних сферах держави, стверджує М. Розов¹⁰. В. Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з

¹⁰ Розов Н.С. Неопатримональные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации // Полис. Политические исследования. – 2016. – № 1. – С. 139–151.

боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитись у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи¹¹. Країни Центральної та Східної Європи, які отримали після розпаду СРСР повну самостійність, побачили в можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву противагу тиску давнього радянського / російського гегемона, стверджують американці Т. Колтон і С. Чарап¹².

Раптовий розвал т.з. «соціалістичного табору» і самого СРСР дав їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть у число країн, що претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши в силі руху останнім часом, у цілому розширення НАТО та ЄС усе ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. У науковій літературі модель руху країн ЦСЄ в ЄС характеризується як модульна. «Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи», і стала одним з ключових чинників трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним фактом, країни Центральної та Східної Європи, включно з прибалтійським тріо, були повністю абсорбовані західної системою¹³.

Проте розширення ЄС не слід розглядати як процес одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме такий погляд часто висловлювали противники розширення. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, що представляють інтеграційне ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширятиметься. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти.

На цій обставині наголошує Г. Перепелиця, який стверджував, що розширення ЄС не було можливим без фундаментальної реформи ЄС.

¹¹ Гельман В. Патрональная политика: динамика режимов Евразии в сравнительной перспективе (Рецензия на книгу Г.Хейла «Patronal policy») // Ponars Eurasia. – 16 августа 2017. – [Электронный ресурс]: http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20170816_Gelman

¹² Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. – 2017. – Декабрь. – С. 46–47.

¹³ Там же.

Постійний процес реформ, який розпочався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 р. і завершився в Ніцці у 2001 р., підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, а й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи¹⁴.

Як відомо, внутрішньополітичні процеси в країнах ЦСЄ, які розпочалися з «оксамитових революцій» у 1989–1990 рр., розпаду Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги та СРСР у 1991 р. створили передумови для переорієнтації зовнішньої політики цих країн зі Сходу на Захід.

У випадку країн ЦСЄ маємо модель «скоординованого руху» в Європейський Союз та НАТО – згадувану вище «модульну модель». Зокрема задля цього в 1991 р. було утворено Вишеградський трикутник у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Угорщини (після розпаду Чехо-Словаччини в 1993 р. існує у форматі четвірки), основною метою діяльності якого було: «координація дій в області зовнішньої політики і поглиблення відносин з європейськими інститутами та міжнародними організаціями; взаємодія у сфері безпеки; поглиблення економічних зв'язків, взаємовигідних торговельних відносин та подальша співпраця у сфері захисту прав людини і національних меншин, екології, енергетики, інфраструктури та інформації»¹⁵. Слід звернути увагу й на те, що перші кроки в напрямі ЄС були зроблені самими країнами Вишеградської групи. Щоправда подібні рішення євроскептики називають рішеннями еліт, а не всього суспільства. Тому в цьому випадку подібний крок урядів слід розцінювати як гру на випередження. Власне в тому й проявилось стратегічне мислення В. Гавела, Л. Валенси та інших лідерів країн Вишеградської групи. Водночас, як свідчать дані соціологічних опитувань, найвищий рівень єврооптимістів у країнах ЦСЄ спостерігався у першій половині 1990-х рр. і сягав 80-90%. І це підтверджує, що еліти таки виражали волю суспільств¹⁶.

Позитивний вплив ЄС для країн Вишеградської групи полягав у сприянні оформлення інституційної системи, яка, повторимося, була основним запобіжником, що не дав скотитися цим країнам ні в попередній, авторитарний стан, ні сформуватися так званім «гібридним

¹⁴ Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К., 2013. – С. 132.

¹⁵ Golembki F. The Visegrad Group // The Polish Quarterly of International Affairs. – 1994. – Spring. – № 2. – P.57.

¹⁶ Див.: Candidate countries Eurobarometer. 1993-2003. – [Електронний ресурс]: <http://europa.eu.int/comm/>

політичним режимам». Завдяки ЄС була сформована цілісна програма реформ та надана необхідна ресурсна підтримка при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямовані насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу. При цьому виокремлюють низку етапів, кожен з яких відображає певний етап еволюції відносин ЄС з країнами-кандидатами, а також розробку й реалізацію основних положень узгоджених інтеграційних стратегій урядів цих країн.

На першому етапі (1989–1991) країнами ЦСЄ було декларовано намір розпочати масштабний геополітичний проект «повернення до Європи», а ЄС – готовність пошуку форм інтеграції. Це період економічного проникнення на ринки ЄС і створення інститутів економічної співпраці. Широка економічна підтримка реформ у країнах ЦСЄ з боку ЄС здійснювалась у межах програми PHARE, що мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід. Бюджет програми на початку 1990-х рр. складав близько 1 млрд єкю на рік. Так уже в 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у той час як частка експорту, що припадала на країни колишньої РЕ, впала до однієї п'ятої. Крім того, динамічно зростає рівень західноєвропейських інвестицій у країни ЦСЄ¹⁷. Завдяки цьому в економічному секторі громадянського суспільства були сформовані умови для розвитку недержавних фінансово-економічних структур банків, підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, фондів, бірж.

Другий етап (1992–1993) характеризується початком політичного діалогу ЄС і країн-потенційних кандидатів. Основою для інтенсифікації політичної співпраці стали Європейські асоційовані угоди. У цей же період були визначені критерії членства в ЄС. Цьому не останньою чергою сприяв факт перебування при владі в країнах ЦСЄ сил ліберал-демократичного спрямування, традиційно налаштованих на Європу. Завдяки цьому політичні партії, що масово з'являлись у країнах ЦСЄ саме на початку 1990-х рр., у своїх програмах змушені були орієнтуватися на майбутнє, залишаючи на другому плані положення і дискусії щодо колишнього суспільно-економічного ладу. Також у цей період спостерігається масове проникнення міжнародних громадських організацій у країни ЦСЄ через створення регіональних підрозділів «Amnesty International», «Лікарів без кордонів», екологічних рухів тощо.

¹⁷ Центральньо-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. – М., 2002. – Т.3. – Ч.1. – С. 96.

Третій етап (1994–1997) розпочався з подання заяв держав-кандидатів на вступ до ЄС. Тоді ж було проведено комплексну оцінку суспільно-політичних перетворень у країнах-претендентах, і на основі контролю відповідності стану внутрішніх інституційних реформ критеріям членства було прийнято рішення щодо їх спроможності прийняти на себе зобов'язання членства. Відомо, що критерії членства в ЄС від країн ЦСЄ вимагали поряд з досягненням певних економічних стандартів відповідного рівня консолідації демократії (гарантії відкритості і прозорості політичного процесу).

Для країн-неофітів – вихідців із соціалістичного блоку Європейська комісія (ЄК) у 1993 р. розробила спеціальні політичні вимоги до членства, відомі як Копенгагенські критерії. Вони зводилися до необхідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізмів захисту національних меншин – тобто інститутів, що забезпечують функціональність демократії, а також дієздатної ринкової економіки. Поряд з визначенням критеріїв членства ЄК створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК. Паралельно, у 1995 р. Єврокомісія розробила «Білу книгу» – програму адаптації законодавства країн-кандидатів до європейських нормативно-правових актів. Також з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-кандидати розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні¹⁸.

Паралельно розвивалася дво- і багатостороння співпраця в культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага надавалася фінансуванню за програмою PHARE співробітництва недержавних організацій та індивідуальних учасників, що спричинило своєрідне запозичення західноєвропейських підходів при формуванні громадських організацій. За відсутності досвіду артикуляції власних інтересів представниками громадських організацій це позитивно позначилося на загальному розвитку громадянського суспільства.

Особливе місце в політико-правовому забезпеченні модернізаційного процесу відіграли вимоги Копенгагенського саміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ з метою імплементації правових норм ЄС до націо-

¹⁸ Кравчук І.В., Парапан М.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. – К., 2004. – С.146–157.

нальних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами. Завдяки чіткій інституційній політиці в країнах ЦСЄ було створено запобіжники для формування монополій в економіці з наступним зрощенням політики і бізнесу, завдяки чому ці держави змогли уникнути істотних деформацій демократичних інститутів і утвердження кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталось у більшості пострадянських республік.

Для модернізації системи державного управління в країнах ЦСЄ важливе значення мала політика в галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже в межах ЄС. Процес входження в «Європейський адміністративний простір» передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, що закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-апліканти мали би провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб здійснювати оптимально регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів¹⁹.

Наступним «кроком назустріч» з боку ЄС був Ессенський саміт Європейської Ради (1994), на якому було прийнято «стратегію вступу», і заплановано заснувати структуровані відносини з асоційованими членами з метою прискорення їх вступу до ЄС. Стратегія передбачала забезпечення інституційних умов належного функціонування розширеного ЄС, а її основним елементом була визначена імплементація внутрішньосоюзних норм і регулюючих правил асоційованими державами-кандидатами²⁰. Цю функцію мали виконувати вже існуючі згідно з Європейськими угодами політичні інститути – асоційовані ради, асоційовані комітети, спільні парламентські комітети.

Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проводилася паралельно з адміністративною реформою, що створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування. Децентралізація як основна ідея реформи державного управління в країнах ЦСЄ вклю-

¹⁹ Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти – К., 2003. – С. 56.

²⁰ Там само.

чала передання влади з центрального на місцевий рівень, відмову держави від надання певних видів суспільних послуг і передання їх бізнесу або громадським інституціям. Тим самим було змінено систему поділу влади і розширено форми участі громадян у суспільному житті на місцевому рівні через використання механізмів безпосередньої демократії. У поєднанні з пропорційною або змішаною виборчою системою, контролем над представницькими й урядовими інститутами місцева влада поступово стала утверджуватися як ключовий елемент політичної системи. Так, створення місцевих рад призвело до зміни в структурі й процедурах державного управління. Новації запроваджувалися й у відносинах між центральною і місцевою владою за допомогою розподілу між ними функцій, розробки механізмів контролю й аудиту, збільшення впливовості обраних рад і мерів у здійсненні місцевої політики.

Критеріями відповідності політичним умовам членства в ЄС було визнано методіку ЄБРР. Згідно з якою стан демократії характеризувався такими індикаторами, як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і електорату, обов'язок уряду й публічної влади діяти згідно з конституціями і законами, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, свобода асоціацій, мирних зборів, свобода релігії, пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках.

Тим самим Європейські угоди 1990-х рр. виявилися основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій країн ЦСЄ. Прагнення виконання Копенгагенських критеріїв зумовило послідовність внутрішньої та зовнішньої політики – демократичність суспільних перетворень, зміцнення громадянського суспільства, глибокі ринкові трансформації та поглиблення політичного співробітництва з державами ЄС.

Після Люксембурзького саміту ЄС у грудні 1997 р. політику розширення було названо офіційною політикою Союзу, яка спрямовувалася на проведення широкого переговорного процесу як на двосторонньому рівні між державами-кандидатами, так і на загальноєвропейському рівні, що означало початок – *четвертого* – етапу розширення ЄС. У процесі проведених заходів відбувся багатосторонній обмін думками й обговорення проблем розширення та поглиблення євроінтеграції «державами-одномумцями». Показово, що це була публічна дискусія з широким залученням громадських організацій.

Таким чином, до 2000 р. підготовка політичних інституцій і держав-членів ЄС і держав-кандидатів здійснювалася у двох напрямках:

реалізації підсиленої додатковими політичними та фінансовими інструментами передвступної стратегії та проведення переговорів про вступ. При реалізації цієї стратегії у державах-кандидатах були реформовані, у першу чергу, політичні інститути, державне управління, врегульовано економічні відносини, внутрішній ринок, сільське господарство, транспорт, соціальну сферу, охорону навколишнього середовища, регіональну політику. Доступ до освітніх програм, програм професійної підготовки, наукових досліджень надавав можливість представникам країн ЦСЄ формувати професійні навички на зразок західноєвропейських, сприяв впровадженню союзних правил фінансування проектів у зазначених галузях тощо.

Необхідність імплементації єсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового її механізму. Започаткована в травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців і працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління. Результатом застосування цієї програми стало те, що в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан зі впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним. Проте, за висновками багатьох дослідників, нова стратегія розширення ЄС відтепер базувалася на визнанні геополітичної ролі в сучасній Європі всіх без винятку країн регіону, оскільки, якщо брати до уваги економічні показники, лише Польща, Угорщина і Чехія мали розглядатися як такі, що суттєво наблизилися до стандартів Євросоюзу, припускаючи перспективу безумовного збереження ними темпів економічного зростання²¹.

Наступний – *п'ятий* – етап процесу євроінтеграції розпочався з прийняття розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр. Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС. Щодо останніх, то передбачалося наступне: покращити розуміння громадянами держав ЦСЄ принципів, цілей і перспектив ЄС, методів функціонування його інститутів; пояснити політичний зміст і економічні переваги членства в Союзі кожної з держав-кандидатів; довести як урядовцям держав-кандидатів, так і їх «пересічним громадянам», що існує

²¹ Essen European Council: Presidency Conclusion, 8-9 December 1994 / Press Release. 9.12.1994. № 300/94. – [Електронний ресурс]: http://www.europarl.europa.eu/summits/ess1_en.htm

прямий зв'язок між динамічною підготовкою до вступу і прогресом на переговорах²².

Для культивування ідеї членства залучались у тому числі й громадські організації, за сприяння яких передбачалося прискорити процес імплементації союзних правових норм до законодавства держав-кандидатів, завершити адміністративну реформу, виконати решту зобов'язань щодо підготовки до майбутнього членства в ЄС. Для цього у державах кандидатах створювалися спеціальні групи, до яких входили «лідери громадської думки», зацікавлені представники бізнес-еліти і члени неурядових організацій. Саме за рахунок залучення ГО, фондів, ЗМІ проводилася робота з культивування переваг членства в ЄС.

Саме громадські організації відіграли провідну роль у завершенні референдумного процесу. Серед напрямів їх роботи: інформаційно-просвітницька, що здійснювалася в умовах, коли рівень довіри суспільства до владних інститутів – особливо це стосується Польщі – суттєво знизився; агітаційна кампанія у мас-медіа, акції різноманітних бізнес-структур, чий бізнес орієнтований на структури ЄС і багато іншого. Тобто комунікативна стратегія розширення ЄС мала характер широкого публічного обговорення. Під час її реалізації було проведено численні дослідницькі роботи, громадські слухання, конференції, медіа-проекти та тренінги для журналістів, проекти для молоді, інших неурядових організацій, співпраця з органами державної влади, проекти у сфері транскордонного співробітництва.

Наслідком комунікативної стратегії стало скорочення числа громадян в країнах Вишеградської групи, які негативно ставилися до процесу розширення ЄС та докорінні зміни в структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не зовнішньополітичних пріоритетів. З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

²² Communication Strategy for Enlargement, 20 May 2000 / The Commission of the European Communities. – Brussels, 2000. – P.1

Як відомо, у рамках євроінтеграційного процесу було передбачено масштабну адаптацію законодавства країн ЦСЄ до європейських норм, зокрема прийняття нових цивільних та цивільно-процесуальних, кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів як заходів, необхідних для забезпечення прав людини. Згодом проблема забезпечення прав людини в країнах ЦСЄ стала предметом численних моніторингів відповідних інституцій ЄС, що стимулювало консолідацію демократії.

Поряд з цим очевидно, що у випадку країн Вишеградської групи євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн. Саме завдяки цьому прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства в ЄС, що стало своєрідним каталізатором для формування інфраструктури демократичного політичного режиму – демократичної політичної системи, ринкової економіки, відповідного законодавства тощо.

Слід звернути увагу й на те, що стратегія євроінтеграції була поступовим процесом культивування переваг членства, а не механічним нав'язуванням вимог ЄС. За рахунок комунікативної стратегії в середовищі центрально-східноєвропейських суспільств вдалося подолати скепсис і страх перед невідомістю. Водночас, хоча процес розширення ЄС ретельно готувався владними органами обох сторін, досягти критеріїв відповідності країнами-неофітами неможливо без участі суспільств. Завдяки широкому залученню ГО до реалізації комунікативної стратегії на рівні суспільства якісно змінилося власне сприйняття політичних партій та громадських організацій.

Країни-кандидати до ЄС мають відповідати критеріям членства, «погодженим Європейською Радою». Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. У ст. 327 Римської угоди проголошувалося, що «будь-яка європейська держава може подати заявку на членство в Співтоваристві»²³. Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей²⁴.

Критерії членства, що постали в процесі розширення ЄС, створили не лише систему політичних і економічних перетворень для третіх країн, а й сприяли формуванню міжнародної ролі ЄС як зовнішнього арбітра. Зокрема, критеріями, відповідності яким вимагає ЄС, є:

²³ Treaty establishing the European Economic Community // EUR-Lex. Treaties. – [Електронний ресурс]: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.

²⁴ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. – 2010. – Vol. 53. – P. 83.

– «повага до представницької демократії та її підтримка, права людини»²⁵;

– «Копенгагенські критерії» – держави-кандидати повинні досягти стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист інтересів меншин (політичні критерії); функціонування механізмів ринкової економіки та здатність витримати конкуренцію на внутрішньому ринку Європейського Союзу (економічні критерії); спроможність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, з визнанням цілей політичного, економічного та валютного союзу (інші критерії);

– на додаток до трьох базових Копенгагенських критеріїв було встановлено і інші умови членства, зокрема, «добросусідство». Добросусідство включає бажання співпрацювати із сусідніми країнами, а саме: вирішення суперечок мирними засобами або, в разі необхідності, звернення до Міжнародного суду справедливості. Відповідність цьому критерію покликана захищати ЄС від «імпорту» зовнішньополітичних проблем у процесі розширення²⁶.

Основна проблема в тому, що у випадку наявності подібного зовнішнього дороговказу, яким став ЄС для країн ЦСЄ, країни стикаються з дилемою – делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом. Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету, – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І, у разі відсутності фактору «колективного Заходу», альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують швидкої демократизації і тільки від країни залежить, у що вплив «колективного Заходу» буде конвертована, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

Економічна привабливість та принципи його внутрішньої побудови формують потенціал «м'якої» сили ЄС, а відтак його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкри-

²⁵ Declaration on Democracy. Copenhagen European Council, 7-8 Apr 1978 // Bulletin of the European Communities. – 1978. – № 3. – P. 5-6.

²⁶ European Commission. Agenda 2000 – For a stronger and wider Union // Supplement 5/97 to the Bulletin of the European Union. – Luxembourg, 1997. – P. 51.

ється великий ринок і привабливі економічні можливості. «М'яка» сила ЄС втілюється в програмах сприяння реформуванню економіки суспільства. Прагнучи полегшити вирішення їх соціально-економічних проблем, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети²⁷. Завдяки позитивному іміджу, приєднання до ЄС означає для багатьох автоматичне покращання життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі настрої змушують треті країни проводити зовнішню політику, враховуючи інтереси ЄС, та подеколи беззаперечно погоджуватися з ним.

Економічна допомога має різні форми, переслідує низку цілей і є досить контрверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалось, допомога країнам, що розвиваються, була найпершим і найбільш вживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. На сьогодні Європейський Союз разом з державами-членами надає більше половини світової офіційної допомоги для розвитку²⁸, а його діяльність у цій сфері стала глобальною.

Ресурс, який використовує Європейський Союз для допомоги третім країнам, збільшився із 0,2% його бюджету в 1966 р. до 6% у 2013 р.²⁹, а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9 %³⁰. Різні форми допомоги третім країнам із сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро або близько 90% всіх видатків, передбачених за статтею «ЄС як глобальний гравець» (таб. 3).

Окрім видатків, передбачених бюджетом ЄС, цей напрям фінансується також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку. Так, наприклад, за даними, оприлюдненими генеральним директором з розвитку та співробітництва ЄК (Europe Aid), загальний бюджет зовнішньої допомоги дорівнював 12,3 млрд євро, з них кошти Європейського фонду розвитку становили на 2012 р. 27 %³¹.

²⁷ Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі): дис... д-ра. політ. наук. – К., 2016. – 403 с.

²⁸ Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012). – [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/europeaid/2012-annual-report-european-union%E2%80%99sdevelopment-and-externalassistance-policies-and_en

²⁹ Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. – [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/2013/DB2013/DB2013_WD_I_%20Activity_Statements.pdf

³⁰ Annual Report 2012 on the European Union's Development... – P. 158.

³¹ Ibid. – P. 170–171.

**Таблиця 3. Видатки проекту бюджету ЄС на 2013 р.
у частині «ЄС як глобальний гравець»**

ЄС як глобальний гравець	EUR	%
Інструмент передвступної допомоги (IPA)	1 863 517 789	19,7
Інструмент європейського сусідства і партнерства (ENPI)	2 367 782 527	25,0
Інструмент співробітництва з питань розвитку (DCI)	2 618 879 755	27,7
Інструмент індустріалізованих країн (ICI, ICI+)	73 000 000	0,8
Демократія та права людини (EIDHR)	175 567 000	1,9
Інструмент стабільності	330 417 000	3,5
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки (INSC)	78 876 000	0,8
Гуманітарна допомога	865 257 000	9,1
Макро-фінансова допомога	100 000 000	1,0
Спільна зовнішня і безпекова політика (CFSP)	396 332 000	4,2
Резерв для надзвичайної допомоги	264 115 000	2,8
Інші дії та програми	333 424 640	3,5
Загалом	9 467 168 711	100

Джерело: «Проект загального бюджету ЄС на 2013 фінансовий рік».

У період 2014–2020 рр. фінансування зовнішніх витрат ЄС збільшено зі 56,8 до 70 млрд євро та Європейського фонду розвитку з 23 до 30,3 млрд євро (таб. 4).

Для надання підтримки країнам-партнерам Європейський Союз використовує широкий спектр засобів. Проект загального бюджету ЄС на 2013 фінансовий рік демонструє, що основними механізмами надання допомоги є: Інструмент співробітництва з питань розвитку (ІСПР), Інструмент передвступної допомоги (ІПД) та Європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП)³².

³² ІСПР передбачає надання допомоги країнам, що розвиваються, та реалізацію тематичних програм, таких як інвестування в людські ресурси, захист навколишнього середовища, недержавні структури та органи місцевого самоврядування, продовольча безпека, міграція і надання притулку та ін. ІПД пропонує допомогу країнам, що мають намір приєднатися до ЄС. Його основною метою є підтримка розбудови інституцій, верховенства права, прав людини, адміністративних та економічних реформ, економічного та соціального розвитку, регіональної та трансдондонної співпраці. ЄІСП є новим єдиним механізмом співпраці для 17 східних та південних сусідів ЄС, головною метою якого є створення території спільних цінностей,

Таблиця 4. Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС на фінансову перспективу 2014–2020 рр. (млрд євро)

Проект бюджету на 2014–2020 рр.	70.00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20.60
Передвступний інструмент	12.50
Інструмент європейського сусідства	16.10
Інструмент партнерства	1.00
Інструмент стабільності	2.50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1.40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2.50
Інструмент гуманітарної допомоги	6.40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0.20
Європейський добровільний корпус гуманітарної Допомоги	0.20
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0.56
Макрофінансова допомога	0.60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1.26
Резерв для надзвичайної допомоги	2.45
Європейський фонд розвитку	30.30

Джерело: «Бюджет для Європи 2020»³³.

Розподіл допомоги ЄС також створює певну систему преференцій у відносинах ЄС з рештою країн світу. Якщо раніше африканські країни були найбільшими реципієнтами, то в 1990–2010 рр. найбільше допомоги отримували країни ЦСЄ, що пов'язано з розширенням ЄС та стабілізаційними заходами в сусідніх регіонах³⁴. Крім цих напрямів, варто виокремити Європейський інструмент з демократії та прав людини, Інструмент стабільності та Інструмент співпраці у галузі ядерної безпеки.

стабільності та добробуту, більш тісної співпраці та поглибленої економічної та регіональної інтеграції.

³³ A Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500 / II final. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fwk1420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.

³⁴ Гнатюк М. Зазнач. твір. – С. 304.

Переосмислюючи нині значення процесу євроінтеграції в країнах ЦСЄ, маємо констатувати: очевидно, що євроінтеграційний чинник виявився інструментом, який дав можливість «підтягнути» країни ЦСЄ до консолідованої демократії. Прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС. І саме завдяки детальним інституційним механізмам, які імплементувалися, «фактор ЄС» став своєрідним каталізатором для вкорінення демократичних інститутів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища. Без створення належної інфраструктури, здатної реалізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Отже, ЄС відіграв позитивну роль у процесах інституціоналізації демократії в країнах ЦСЄ. Водночас Центрально-Східна Європа не лишилася осторонь процесів, що відбуваються у всьому Європейському Союзі протягом останніх років. Радикалізація політичної сцени внаслідок сплеску націоналістичних настроїв у країнах ЄС, події навколо Brexit Великої Британії 2016 р., політичні настрої у країнах ЦСЄ свідчить про кризу євроінтеграційного проекту. Передумовою кризи всього ЄС, як вважається, є міграційна криза, коли було виділено квоти кожній з країн на приймання біженців із Сирії, де продовжується громадянська війна. За даними Євробарометра, у 2018 р. саме проблему мігрантів 40% громадян вважають першочерговою загрозою для ЄС, тероризм найбільшою загрозою вважає 20%, економічну ситуацію як найбільшу проблему називають 19% громадян³⁵.

«Міграційна криза не тільки порушила баланс правих і лівих сил в європейській політиці і розхитала ліберальний консенсус, який десятиліттями задавав тон на континенті, а й спровокувала кризу ідентичності по всьому політичному спектру і перевернула з ніг на голову ті самі переконання, якими ЄС виправдовував власне існування ...толерантність і цивілізованість тривалий час залишалися визначальними характеристиками ЄС. Сьогодні ж їх частіше визнають ахіллесовою п'ятою», – пише у своїй роботі «Після Європи» І. Крастев³⁶.

Наслідком міграційної кризи стало руйнування т.з. «європейської ідентичності» і системи європейських цінностей. Післявоєнний консенсус, який лежав у основі створення ЄС і базувався на цінностях толерантності і взаємоповаги, великою мірою сформований внаслідок

³⁵ Autumn 2018 Standard Eurobarometer: Positive image of the EU prevails ahead of the European elections. – [Електронний ресурс]: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6896_en.htm

³⁶ Крастев И. После Европы. – М., 2018. – С. 52–54.

Другої світової війни, нині послабився, адже вже виросло не одне покоління, яке не знає жахів війни, але яке має інші страхи. Спроба ж сформуванню консенсусу навколо інших проблем – проблеми тероризму, міграції з Близького Сходу, а тепер ще й протистояння російській експансії не є надто успішною.

Криза ЄС наразі супроводжується сплеском популізму та волюнтаризму, зокрема й у країнах Вишеградської групи. Повертається більш персоніфікована політика, величезну роль в якій відіграють політичні лідери, а до інститутів часто ставляться з недовірою. Однак ключова риса популізму насамперед не у ворожості до еліт, а в несприйнятті плюралізму. Успіх популістів на виборах перетворює демократію з інструмента включення на інструмент виключення. Нова популістська більшість сприймає вибори не як можливість віддати перевагу певній політиці порівняно з іншими, але як акт повстання проти привілейованих меншин, у випадку Європи – проти еліт і колективних «інших», мігрантів.

Популістський поворот в ЄС І. Крастев розглядає як реванш вузьких і локальних, але культурно глибших ідентичностей всередині окремих країн-членів. Як наслідок, європейська політика дрейфує в бік більш закритого і, можливо, менш ліберального розуміння політичного співтовариства. Головна загроза виживання європейського проекту йде не з боку популістських партій, а від того, що вони борються проти принципів та інститутів конституційного лібералізму, фундаменту, на якому базується ЄС, зазначає І. Крастев³⁷. Причому, незважаючи на те, що членство в ЄС не ставиться під сумнів, ревізійні настрої в країнах ЦСЄ посилюються.

Водночас соціологічні опитування, проведені в листопаді 2018 р., свідчать про стабільно високий рівень довіри до ЄС як інституції, який становить 42% і є найвищим від осені 2010 р. Довіра до ЄС залишається вищою, ніж довіра до національних урядів і парламентів. Так, 42% європейців довіряють ЄС, тоді як своїм національним урядам і парламентам тільки 35%³⁸. Також більшість громадян країн-членів ЄС (49%) вважають, що ситуація в європейській економіці «хороша», 38%, що погана. Показово, що аж 48% громадян негативно оцінюють стан справ у своїх економіках³⁹.

³⁷ Крастев И. Новые деспоты Восточной Европы: долгий путь к упадку демократии // Журнальный зал. – 2018. – №4. – [Электронный ресурс]: http://magazines.russ.ru/nz/2018/4/novye-despoty-vostochnoj-evropy-dolgij-put-k-upadku-demokratii.html?fbclid=IwAR1UT1bhI0kWGaKKeiiQX1NceTyVYN0xhzlIHCKR6eLffj8CEK3iY_O_Yo4

³⁸ Autumn 2018 Standard Eurobarometer...

³⁹ Ibid.

Отже наразі складно прогнозувати розвиток подій у країнах Центрально-Східної Європи, як і в Європейському Союзі в цілому. Вони залежать від позиції щодо російської експансії на сході Європи, вирішення проблеми Brexit, наслідків виборів до Європарламенту, системи економічних зав'язків в ЄС та інших чинників. Однак очевидним є те, що процеси, які відбуваються, спонукають ЄС до трансформації, що очевидно змінить систему політичних інститутів ЄС і механізми ухвалення політичних рішень.